

DEDE KORKUT

Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi

The Journal of International Turkish Language & Literature Research

Sayı/Issue 31 • Ağustos/August 2023

www.dedekorkutdergisi.com

DOI: <http://dx.doi.org/10.25068/dedekorkut547>

Araştırma Makalesi/ Research Article

Köktürk Abidelerinde “Bilig” Kelimesinin Yapı ve Anlam Özellikleri

Structural and Meaningful Characteristics of the Word "Bilig" in Köktürk Monuments

Öz

Türk dili ile ilgili araştırma yapan hemen herkese kaynaklık eden *Köktürk Abideleri* Türkçenin en önemli mihenk taşlarındandır. Türkçenin en eski yazılı kaynakları niteliğine sahip olan abideler, Türk dilinin geçmişine ve geleceğine ışık tutan hazinelerdir. Türkçenin biçim ve işleyişiyle ilgili birçok konuda aydınlatıcı ve belirleyici rol oynayan abideler üzerinde farklı alanlarda çalışmalar yapılmıştır. Abideler yazıldıkları dönemin Türk toplumunun inanç, değer, töre gibi sistemleri hakkında bilgileri de bünyesinde barındırmakta ve bu hususta günümüz dünyasına da yol göstermektedir. Köktürk abideleri incelendiğinde, yazım akışı içinde etkili bir görev üstlenmesiyle dikkat çeken kelimelerden birinin de *bilig* olduğu görülmektedir. *Bil*-fiilene getirilen *-g* fiilden isim yapan yapım eki ile türetilen *bilig* kelimesi ve bu kelimeye *+slz* olumsuzluk ekinin eklenmesiyle türeyen *biligsiz* kelimesi, abidelerde farklı görevlerde kullanılmıştır. Araştırmacılar tarafından *bilgi*, *hikmet*, *akıl*, *zihin*, *bilim*, *suur*, *fikir*, *düşünce*, *zekâ*, *malumat* anlamlarının yüklendiği *bilig* kelimesinin sahip olduğu mana derinliği ve çeşitliliği, kelimenin önemini göstermektedir. *Bilig* kelimesinin biçim ve içerik yönüyle ele alınıp incelenmesi Türkçenin sahip olduğu zenginliğe katkı sağlayacaktır. Zira asırlar öncesinde bilgiyi temele alan bir toplumun ve onu farklı varyantları ile yaşatan bir dilin ulaşmış olduğu birikim oldukça etkileyicidir. Eldeki çalışma abidelerde kullanılan *bilig* kelimesinin biçim ve muhteva yönünün incelenmesi temelinde oluşturulmuştur. Kelimenin kullanıldığı kısımlar abidelerden olduğu gibi aktarılmış ve irdelenmiştir. Ulaşılan veriler çalışmada belirtilmiş ve sonuç kısmında da ifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Köktürk Abideleri, Eski Türkçe, Türk Dili, Bilig.

Abstract

Köktürk Monuments, important to be a source for all people researching the Turkish language, is one of the most significant corner stone. Monuments, the earliest written sources, clarify the past and the future of the Turkish language. There have been so many studies about Monuments which are elucidator and has a determining role about form and function of Turkish. Since Monuments consist of belief, social values, and customs of the Turkish culture in the period they were written, they also lead today's world. When Köktürk Monuments are studied, it is seen that *bilig* is one of the word conspicuous with its effective task in writing. The word *bilig*, which is derived with the suffix *-g*, which is brought to the verb know- and the word *biligsiz*, which is derived by adding the negative suffix *+slz* to this word, has been used in different tasks in monuments. The meaning depth and diversity of *Bilig* is attributed a meaning of wisdom, mind, knowledge, consciousness, idea, notion, intelligence, information by the researchers and it indicates the importance of the word. Researching of word *bilig* with its form and meaning will contribute the diversity of Turkish because a community based on knowledge and language knowledge kept with its variants is so impressive. This study is based on the word *bilig*, used in the monuments, by analyzing its form and meaning. The parts of the word were transferred and examined same as the monuments.

Keywords: Köktürk Monuments, Old Turkish, Turkish Language, Bilig.

Yunus Aktepe*

Sorumlu Yazar Corresponding Author

* Türkçe Öğretmeni/Müdür Yardımcısı/
Doktora Öğrencisi

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkçe Eğitimi
Bilim Dalı, Erzincan/Türkiye

Elmek: yunusaktepe24@gmail.com

ORCID: 0000-0001-9983-1696

Makale Geçmişi Article History

Geliş Tarihi: 07.06.2023

Kabul Tarihi: 07.08.2023

E-yayın Tarihi: 31.08.2023

Atıf/Citation:

Aktepe, Y. (2023). Köktürk Abidelerinde “Bilig” Kelimesinin Yapı ve Anlam Özellikleri. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, (31), s. 24-38.

Giriş

Türkçe bilinen tarihinden bu yana pek çok eserin kaleme alındığı müstesna bir dil olma hüviyetine sahiptir. Türkçenin tarihi çağlarına ışık tutan, dilimizin kökeni üzerine bizleri bilgilendiren Eski Türkçe dönemi içerisinde Köktürk Türkçesi önemli bir yer tutmaktadır. Köktürk Türkçesi dönemine ait olan Köktürk Abideleri Türk dilinin ebedi temsilcisi olarak günümüze kadar ulaşmıştır. Kadim Türk dilinin geçmişine ve bir anlamda geleceğine ışık tutan yegâne bengü abideler sayesinde Türkçenin sahibi olduğu birçok dil zenginliği gün yüzüne çıkmıştır. Bu zenginlikler araştırmacılar tarafından biçim, içerik ve şekil özellikleri bakımından defaten incelenmiştir. Abideler Türkçenin biçim özelliklerini bizlere sunan fazlaca unsura sahip olduğu gibi zamanın Türk kültürü ve bu kültürün dil ile yansıması olan içeriği de gün yüzüne çıkarmıştır.

Bengü taşlar, Köktürklerin ikinci döneminden kalmış olan yazılı anıtlardır. Orhun Vadisi'nde bulunan bengü taşlardan biri Köl Tigin adına, 21 Ağustos 732 tarihinde ağabeyi Bilge Kağan tarafından diktirilmiştir. Köl Tigin / Kül Tigin bengü taşı (anıtı/abidesi, yazıtı/kitabesi) olarak adlandırılır. Orhun Vadisi'ndeki diğer bengü taş, Bilge Kağan adına, 735 yılında oğlu Tenri Kağan tarafından diktirilmiştir; Bilge Kağan bengü taşı (anıtı/abidesi, yazıtı/kitabesi) olarak adlandırılır. Üçüncü bengü taş, Ulaan Baatar yakınlarında Bayın Çokto mevkiindedir; Bilge Tunyukuk tarafından kendi adına 716-726 yılları diktirilmiştir. Tunyukuk/Tonyukuk bengü taşı (anıtı/abidesi, yazıtı/kitabesi) olarak adlandırılır. Köl Tigin Anıtı'nın -pahlardaki birkaç satır hariç tamamının ve Bilge Kağan Anıtı'nın büyük kısmının yazarı Bilge Kağan, Tunyukuk Anıtı'nın yazarı Bilge Tunyukuk'tur. Bengü taşlarda büyük bir ihtimalle Türklerin icadı olan Köktürk (runik) yazısı kullanılmıştır. (Ercilasun, 2016:339)

Köktürk abideleri Türkçenin ve Türk edebiyatının bilinen ilk yazılı eserleri olması bakımından oldukça mühimdir. Bu bengü taşlar aynı zamanda Türk tarihine kaynaklık etmesi sebebiyle de oldukça değerlidir. Wilhem Thomsen tarafından yazıtların 1893 yılında çözülmesiyle beraber Türkçe açısından bir anlamda yeni bir çağ başlamıştır. Runik yazı sisteminin çözülmesi Türkoloji dünyasında oldukça etki yaratmış ve abideler üzerinde yayım denemeleri başlamıştır. Harf sisteminin çözümünden sonra ilk yayım denemesini 1894 yılında yapan Radloff'un çalışmalarında okuma ve çeviri hataları olduğunu belirten Talat Tekin (2020), Thomsen'in 1896 yılında yaptığı yayınları ise mükemmel olarak nitelendirmiştir.

W. Radloff, daha 1894 Mart'ında Orhon yazıtları üzerine hazırlayacağı eserinin ilk kısmını yayımladı: *Die Alttürkischen inschriften der Mongolei, Erste Lieferung*, St. Petersburg 1894. Bu eserin ikinci kısmı aynı yılın, Mayıs ayında, üçüncü kısmı da 1895'te yayımlanmıştır. Orhon ve Yenisey yazıtlarının bu yayını acele ile hazırlanmış bir eser olduğundan okuma ve açıklama yanlışları ile doludur. Radloff gibi aceleci davranmayan Thomsen iki büyük yazıtın yayını 1896'da gerçekleştirmiştir: *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées (=MSFOu V)*, Helsingfors 1896. Orhon yazıtlarının bu ilk mükemmel yayını iki kısımdan oluşur. Birinci kısımda eski Türk éruniké yazısı ve yazı sistemi "runik" harfli örneklerle ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir (ss. 7-44). Bu kısımda ayrıca eski Türk yazısının kökeni sorunu da ele alınmıştır (ss. 44-54). Eserin ikinci kısmı Eski Türk tarihi ile ilgili bir inceleme yazısı ile başlamakta (ss. 57-96), bundan sonra da iki yazıtın yazı çevrimli metinleri ve Fransızca çevirileri verilmektedir (ss. 97-134) Metin ve çevirileri açıklama notları ve yazılarda geçen kelimelerin alfabetik dizini izler (ss.135-211). Thomsen'in yayını ayrıca, Kül Tigin anıtındaki Çince yazıtın E. H. Parker

Köktürk Abidelerinde “Bilig” Kelimesinin Yapı ve Anlam Özellikleri

tarafından yapılmış İngilizce bir çevirisini de içermektedir. Thomsen’in bu yayını gerçekten çok başarılıdır. Orhon yazıtları üzerinde daha sonra çalışan bilginler bu eseri kendi araştırmaları ve yayınları için örnek almışlardır. (Tekin, 2020:2)

Köktürk Abideleri üzerine yapılan bilimsel çalışmaların genel tarihi hakkında Hatice Şirin şu bilgileri vermiştir. “Bilge Kağan ve Kül Tigin yazıtlarının ilk yayını, yazıtların kâşifi Yadrıntsev’in 1890’da St. Petersburg’da yayımladığı Bilge Kağan ve Kül Tigin yazıtlarının ilk yayını, yazıtların kâşifi Yadrıntsev’in 1890’da St Petersburg’da yayımladığı *Anciens caractères trouvés sur des pierres et des ornements au bord ap l’Orkhon*’dur. Yazıtlarla ilgili duyuru niteliğindeki bu yayını izleyen ikinci çalışma, Fin Atlası olarak bilinen *Inscriptions de l’Orkhon, recueillies par l’expédition J finnoise 1890 et publiées par la Société finno-ougrienne*, Helsingfors 1892’dir. Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının fotoğrafları, *Radloff Atlası* olarak ünlünen *Atlas der Altertümer Mongolei, St. Petersburg 1892*’de yayımlanmıştır. Bu atlastan seçilmiş bazı sayfalar, 1995 yılında Moğolistan Tarihi Eserleri Atlası adıyla TİKA tarafından Ankara’da basılır. 15 Aralık 1893’te V. Thomsen Danimarka Bilimler Akademisinde yaptığı konuşmayla bu yazıtları çözdüğünü bildirir. Thomsen’in bildirisi 1894’te yayımlanır: “*Déchiffrement des inscriptions de l’Orkhon et de l’Iénissei, Notice préliminaire*”, *Bulletin de l’Académie Royale des Sciences et des Letters de Danemark*, Copanhangue 1894, 285-299. 1894’te Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Erste Lieferung* adıyla yazıtları bir dizi halinde yayımlamaya başlar. Radloff, 1897’de yazıtları yeni bir dizide toplar: *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. Neue Folge*, St. Petersburg 1897. Bu dizide, yazıtlar dil bilgisi açısından değerlendirilir ve bir de sözlüğe yer verilir. Bu iki yazıt 1896’da Thomsen tarafından *Inscriptions de l’Orkhon déchiffrées, MSFOu v*, Helsingfors 1896 adıyla yayımlanır. Thomsen’in bu yayını akademik derinliği olan bir eser olarak sonraki araştırmacılar için önemli bir kılavuz olmuştur. Thomsen’in 1894’te yayımladığı bildirisi ve bu yayını, Vedat Köken’in çevirisiyle Türkçe olarak ilk kez 1993’te yayımlanır: Vilh. Thomsen, *Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü. İlk Bildiri. Çözülmüş Orhon Yazıtları*, TDK Yayınları Ankara 1993. Bu kitabın genişletilmiş ve ilaveler yapılmış ikinci baskısı, V. Thomsen, *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, (Çeviren ve Yayına Hazırlayan: Vedat Köken), TDK Yayınları, Ankara 2002’dir (OYA).

Kül Tigin yazıtı 1899’da Melioranskiy tarafından yayımlanır: *Pamyatnik’v çest’ Kyul Tegina*, St. Petersburg. 1924’te Necib Asım, Radloff ve Thomsen’in eserlerinden yararlanarak hazırladığı *Orhon Abideleri*, İstanbul 1340 (1924) adlı eserini yayımlar. Bu eser, yazıtların Türkiye’deki ilk yayını olması açısından tarihsel bir önem taşır. Türkiye’deki ikinci yayın, Hüseyin Namık Orkun’un *Eski Türk Yazıtları I-IV*, İstanbul 1936-1940 adlı eseridir (ETY). Hüseyin Namık Orkun, Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarını çalışmasının ilk cildinde değerlendirir. S. Ye Malov, *Patyatniki drevnetyurskoy pis’mennosti*, Moskva 1951 adlı kitabında, Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarına da yer vermiştir. Kül Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları, 1970’de Muharrem Ergin’in yayımladığı *Orhun Abideleri* adlı eserinde yer alır. G. Aydarov, *Yazık orhonkish pamyatnikov drevnetyurskoy pis’mennosti VIII veka*, Alma-ata 1971; söz konusu yazıtları da içeren bir başka çalışmadır. Talat Tekin’in *Orhon Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara 1988 (ikinci baskısı 2006) ve *Orhon Yazıtları. Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk, Simurg* Yayınları, İstanbul 1995 adlı eserleri, söz konusu iki yazıtı kapsayan diğer önemli çalışmalar arasında yer almaktadır. S. Karcavbay’ın, 2003 yılında Astana’da yayımladığı *Orhon Murları ve Berta Arpad’ın* 2004 yılında Szeged’de yayımladığı *Szavaimat jol Halljätok...*

Türk és Ujgur Rovásirásos Emlékek Kritikai Kiadásat, Mehmet Ölmez'in 2012'de yayımladığı *Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları* adlı çalışmalar, başka yazıtlarla birlikte Kül Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarını da içerir.

Tonyukuk Yazıtı, ilk olarak Radloff 1899 ve Thomsen 1916'da yayımlandı. Bu ilk iki yayının ve bunlardan yararlanarak yeni okuma ve yorumlama denemelerinde bulunan ETY'nin, tarihsel ve filolojik değerleri büyük olmakla birlikte ilerleyen yıllarda Tonyukuk yazıtının, birçok kez yeni neşri yapıldı. Aalto vd. 1958 (MaIM); Giraud 1961, Tekin 1994, Rybatzki 1997, Tonyukuk yazıtını filolojik açıdan çok yönlü değerlendiren müstakil çalışmalardır. Bu yazıt; Malov 1951, Aydarov 1971, Karcavbay 2003, Berta 2004, Alyılmaz 2005 ve Ölmez 2012 içinde de yer almaktadır." (Şirin, 2020:34-35)

Farklı ülkelerde abideler üzerine farklı dillerde araştırmalar yapılmış ve bu çalışmalarda Türkçenin dil özellikleri gün yüzüne çıkarılmıştır. Abideler incelendiğinde o dönem Türk dil yapısının ileri derecede olduğu görülmektedir. Zira abidelerde kullanılan dilin işleyiş yapısının ve kurallarının belirli bir sisteme oturmuş olması bu savın bir delili niteliğindedir. Belirli bir edebi birikime vakıf olduğu görülen Türk milletinin, kültürel öğelerinin de oldukça ileri düzeyde olduğu göze çarpmaktadır. Köktürk metinlerinde inanç yapısı, toplum tarafından değer verilen öğeler, yönetici-halk ilişkisi gibi pek çok konuda bilgi verilmektedir.

Günümüzden 1250 yıl önce dikilen Göktürk Anıtları, o devrin siyasi hayatının, bilhassa savaşlarla ilgili cephesini zaman zaman teferruata varacak derecede incelikte dile getirmiş, Türk savaş tarihi için birinci derecede önem taşıyan kaynak olarak faydalanılma şerefini elde etmiştir. Böylesine önemli bir görevi üstlenen bu anıtların bize ulaştırdığı bilgiler arasında zamanın günlük hayatı ile ilgili örnekleri de vermesi son derece sevindiricidir... Geniş bir alana yayılmış bulunan bu anıtların insan hayatının çeşitli safhalarıyla ilgili ve son derece önemli bazı özellikleri vardır. Bunlar; düğün, ölüm, cenaze töreni, ağıtçılar, ad ve unvan verme, yer ve su ruhları ve benzerleridir. (Sakaoglu, 1990:155-156)

Yaklaşık on üç asır önce kaleme alınmasına rağmen yazıtlarda kullanılan dil o kadar ustaca ve akıcı bir hüviyet kazanmış ki bugün dahi okuyanlara oldukça net iletiler sunmaktadır. Yazıtların bu kolay kavranabilir dili hakkında Orkun, "Dedelerimizin bu kutsal anıtını bugünkü dilimize çevirirken hemen hiçbir güçlüğü tesadüf etmediğimiz için kelimeleri uzunboylu izaha da lüzum görmemekteyiz. Binaenaleyh notlar kısmı mümkün olduğu kadar kısadır. (Orkun, 2011:21)" ifadelerini kaydetmiştir. Orkun'un burada ön plana çıkardığı husus abidelerdeki ifade meziyetinin yüceliğidir. Keza abidelerdeki dil ve anlatım yoğunluğu, araştırmacılar tarafından birçok çalışma yapılmış olması ve bugün hala üzerine çalışılıyor olmasından da anlaşılmaktadır.

Çalışmamızda ele aldığımız iki önemli genel başlıktan biri olan *bilig* kelimesinin anlam özelliklerinin daha iyi anlaşılmasını sağlamak adına, abidelerde okuyucuya hitap edenin kim olduğunu kavramak mühim bir gerekliliktir. Abidelerde anlatıcıların kim oldukları üzerine Erhan Aydın, şunları kaydetmiştir. "II. Kök Türk döneminin önemli siması Köl Tegin 27 Şubat 731 tarihinde ölmüş, yoğ töreni 1 Kasım 731'de yapılmış ve yazıtı da 21 Ağustos 732 yılında ağabeyi Bilge Kağan tarafından yazdırılmış ve diktirilmişti (Sertkaya 1995: 95). Ancak L. N. Gumilëv, Köl Tegin yazıtında, 719'a kadarki olayların anlatıldığını, bu tarihten sonraki olaylara değinilmediğini belirterek yazıtın, 717- 718 yıllarında hazırlandığını ancak 732'de diktirildiğini öne sürer (2002: 401). Bu durumda yazıttaki cümlelerin Köl Tegin'in kendisi tarafından da görülmüş ve hatta

Köktürk Abidelerinde “Bilig” Kelimesinin Yapı ve Anlam Özellikleri

çeşitli düzeltme ve öneriler getirmiş olabileceği akla gelmektedir. Ancak ağabeyi Bilge Kağan'ın hüzünlü cümlelerini görmüş olması mantıklı görünmemektedir. Köl Tegin yazıtındaki cümlelerin Bilge Kağan'a ait olduğundan kuşku yoktur. Metnin taşta aktarılması işini de Yollug Tegin'in üstlendiği bilinmektedir. Ancak Yollug Tegin'in taşta aktarılmasında görev yapmış olması gerekir. Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarında Yollug Tegin için köl tegin atısı olduğu belirtilmekte ve genellikle 'Köl Tegin'in yeğeni (?)' olarak anlaşılmakta ve değerlendirilmektedir. KT G-D: bunça bitig bitigme köl tegin atısı yolug tegin bitidim “bunca yazıyı yazan Köl Tegin'in yeğeni Yollug Tegin (ben) yazdım” (Aydın, 2017: 69).

Aydın (2017), Tonyukuk yazıtının anlatıcısı hakkındaki görüşlerini de şu şekilde belirtmiştir. “Tonyukuk yazıtının anlatıcısı herhâlde Tonyukuk'un kendisidir. Ancak Tonyukuk yazıtının kendisi tarafından mı yoksa ölümünden sonra akrabaları tarafından mı yazılıp dikildiği tartışılmıştır. Örneğin, K. Kabulov Türk sözcüğünün, yazıtta hem ök/ük'ü gösteren işaretle hem de k 2 işareti ile yazılışını gerekçe göstererek yazıtın iki farklı kişi tarafından yazılmış olabileceğini öne sürmüştür (2002: 119). M. Adamoviç ise bintegi/büntegi okuyuşlarını değerlendirdiği makalesinde önceki okuyuşlara değindikten sonra hem bintegi hem de büntegi okuyuşlarının gramatikal bakımdan mümkün olmadığını belirtip Uygur metinlerinde tespit edilen buyançı bögteği 'Leute, die Verdienste erworben haben' ibaresinden hareket ederek sözcüğün bögteğ olması gerektiğini önerip bögteği okur. Adamoviç, bu bölümün, Tonyukuk'un ölümünden sonra, ailesinden bir kimse tarafından eklenmiş olabileceğini ve o kimsenin de gramere hâkim olmadığını öne sürer (2005: 347-348). Elbette, olayları taşta aktaranların taş ustası olması veya bu işlerden anlaması gerekir. Bazı bölümlerin ayrıntılı olması taşta yazılacak olayları bizzat Tonyukuk'un anlattığını da düşündürmektedir.” (Aydın, 2017:140)

Doğan Aksan (1981), abidelerin dili olan Köktürkçenin söz varlığı üzerine yazdığı makalesinde; o dönem kullanılan Türkçenin yeni bir yazı dili olmadığını ve mevcut anlatım olanaklarının gösterdiği anlatım zenginliği bakımından oldukça kuvvetli bir altyapısı olduğunu örneklerle açıkladıktan sonra şu ifadelerle yer vermiştir. “Kısaca değindiğimiz bu sözcüklerin hepsi, benim "ileri öge" olarak nitelendirdiğim örneklerdendir. Bu örnekler bir yandan birtakım birincil öğelerin, kendilerinden önce var olması~ gereken sözcüklerin Köktürkçede yaşadığını göstermekte, bir yandan da birer soyut, anlatımda ayrıntıya inen kavram olarak daha VIII. yüzyılda Türkçenin eriştiği anlatım olanaklarına tanıklık etmektedir. (Bunlardan bir bölümün çokanlamlı olduğu da gözden uzak tutulmamalıdır). Daha önce de örneklerini verdiğimiz bu sözcüklerin çokluğu, Köktürk evresinin - bazılarının düşündüğü gibi - Türkçenin yazı diline dönüşmesinin hemen sonrasına ait bir dönem olmadığını, yerleşmiş, eskimiş bir yazı diline tanıklık ettiğini gösterdiğini sanıyoruz.” (Aksan, 1981:21)

Abidelerin yalnızca Türk dili tarihinde değil dünya kültürel mirasının tarihinde de önemli bir role sahip olması bakımından kazandığı evrensel niteliği Akar, “Köktürkçe metinler, yalnızca Türk tarihi bakımından değil, dünya kültür ve dil tarihi bakımından da önemlidir. Çünkü tarihte Sümer tabletleri, Mısır hiyerografları, Rosetta Taşı, Phaistos Diski, Maya yazıtları gibi erken dönemde yazılmış eski alfabeli metinlerden biri de Köktürk Yazıtlarıdır. Uygarlık tarihinin erken dönemlerinde Kuzeydoğu Asya'da yazılmış bu yazıtlar, en az diğerleri kadar önemlidir. Çünkü iklim ve coğrafyanın, yazılı kültürün oluşmasını olumsuz yönde etkilediği bu bölgede sözü edilen metinlerin

yazılması dil ve kültür tarihi açısından dikkate değer bir gelişmedir. (Akar, 2020:16)“ cümleleri ile belirtmiştir.

Eldeki çalışma Köktürk Abideleri’nde geçen *bilig* kelimesinin incelenmesi esasında oluşturulmuştur. *Bilig* kelimesinin yazıtlarda geçtiği yerler çalışmaya aktararak biçim ve içerik yönünden incelenmiştir. Kelimenin ifade edildiği yerlerdeki muhtevanın saklı kalan derin kısmı irdelenerek gün yüzüne çıkarılmaya çalışılmıştır. *Bilig* kelimesinden hareketle dönemin Türk milletinin düşünce ve değer yapısı izah edilmeye gayret edilmiş, kelimenin bu bağlamda üstlendiği kilit rol aktarılmıştır. Türk kağanlarının ve onlara tabi olan milletin, bilginin yüceliğine asırlar öncesinden verdiği önem ifade edilmeye çalışılmıştır.

Bilig kelimesinin abidelerdeki kullanımları, kavram alanları ve yapı özelliklerinin incelenmesi temelinde hazırlanan bu çalışma ile hem bir kelimenin yapısal olarak görev çeşitliliği hem de yüklendiği derin ve çok yönlü anlam özellikleri ifade edilerek abidelerin dil ve üslup bakımından sahip olduğu zenginlik vurgulanmaya çalışılmıştır. Aynı zamanda *bilig* kelimesi özelinden yola çıkılarak Türkçenin erişilebilen en eski yazılı kaynaklarından birinde dahi yapı ve içerik bakımından erişmiş olduğu üstün niteliklerin ifade edilmesi amaçlanmıştır.

Çalışmamızda *bil-* fiil kökünden türetilen isimleri ve *bil-* fiilini konu bütünlüğünün dağılmaması adına ele almayı *bilig* ve *biligsiz* kelimeleri üzerinde durmaya gayret ettik. *Bilig* ve *biligsiz* kelimelerinin abidelerde kullanıldığı yerleri doğrudan çalışmaya aktararak; cümle bütünlüğü içerisinde bu kelimelerin ifade ettikleri muhtevayı işlemeye gayret ettik. Biçim özellikleri açısından da bu iki kelimenin cümle içerisinde hangi görevde kullanıldıkları ve tür özellikleri belirtilmiştir. Çalışma neticesinde tespit edilen veriler sonuç kısmında ayrıca dikkate sunulmuştur. Abidelerden alınan kısımların Türkiye Türkçesine aktarılmış şekillerinde Muharrem Ergin’in *Orhun Abideleri* ve Talat Tekin’in *Orhon Yazıtları* isimli eserlerinden karşılaştırmalı olarak faydalanılmıştır. Tonyukuk Anıtı’ndan alınan kısımda ise Ahmet Bican Ercilasun’un *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları* isimli eserine başvurulmuştur. Ayrıca yazıtlardan alınan kısımlar, çalışmamızda belirtilirken Kül Tigin Anıtı *K*, Bilge Kağan Anıtı *BK* ve Tonyukuk Anıtı *T* kısaltmaları ile yay ayrıç içerisinde sırasıyla kuzey, güney, doğu ve batı olmak üzere cepheleri belirten *K*, *G*, *D*, *B* kısaltmaları ve satır numaraları ile belirtilmiştir. *Bilig* ve *biligsiz* kelimelerinin farklı anıtlarda aynı şekilde geçtiği cümleler tekrara düşmemek adına bir kez işlenmiştir.

İnceleme

1. Bilig/ Biligsiz Kelimesinin Anlamı

Bilig kelimesi günümüz Türkçesinde *bilgi* kelimesine karşılık gelmektedir. Talat Tekin (2020) *Orhon Yazıtları* isimli eserinde *bilgi*, *hikmet*, *akıl*, *zihin* olarak vermiştir. Tekin *bilig* kelimesinin, *Orhon Türkçesi Grameri* adlı kitabında yokluk sıfatları türeten ek olarak ifade ettiği *+slz¹* eki almış hâli olan *biligsiz* kelimesini madde başı olarak almış ve *biligsiz* kelimesi için *cahil*, *bilgisiz* anlamlarını vermiştir.

Gabain (2007), *Eski Türkçenin Grameri* adlı çalışmasının sözlük kısmında *bilig* kelimesini *bilgi*, *bilim*, *akıl* ve *şuur* anlamları ile aktarmıştır. Gabain *biligsiz* kelimesini de madde başı olarak almış ve bu kelime için *akılsız* tanımlaması ile yetinmiştir.

Muharrem Ergin (2015), Orhun Abideleri isimli eserinin sözlük kısmında *bilig*, *bilig bilmez* ve *biligsiz* kelimelerine ayrıca yer vermiştir. Ergin *bilig* kelimesini *bilgi*, *fikir*, *düşünce*, *zekâ*; *bilig bilmez* yapısını *bilgi bilmez*, *cahil* ve *biligsiz* kelimesini de *bilgisiz*, *akılsız* olarak tanımlamıştır.

H. Namık Orkun (2011) ise *Eski Türk Yazıtları* kitabının sözlük bölümünde *bilig* ve *biligsiz* kelimelerini aktarmıştır. Orkun *bilig* için *bilgi*, *malumat* ve *biligsiz* için de *bilgisiz* tanımlamalarını yapmıştır.

Ahmet Bican Ercilasun (2016), *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları* isimli eserinde *Türk Bengü Taşları* başlığı altında yazıtların söz varlığını incelediği kısımda insan ömrü, karakteri ve nitelikleriyle ilgili kelimeleri aktarırken *bilig* ve *biligsiz* kelimelerine de yer vermiştir. Yay araç içinde *bilig* kelimesini *akıl*, *bilgi*, *biligsiz* kelimesini ise *cahil* olarak aktarmıştır.

Hatice Şirin (2020), *Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)* isimli eserinde adları konularına göre sınıflandırmış ve *bilig* kelimesine iletişim, etkileşim ve değer yargıları başlıkları altında yer vererek kelimenin anlamını “Bilgi; hikmet; akıl, zihin.” şeklinde vermiştir. Şirin, *biligsiz* kelimesini ise değer yargılarını içeren niteleme adları başlığında ele almış ve anlamını “Bilgisiz, cahil.” olarak vermiştir.

Araştırmacılar tarafından *bilig* ve *biligsiz* kelimelerinin iki ayrı madde başı unsur olarak değerlendirildikleri görülmektedir. Yapılan tanımlamalar incelendiğinde ise *bilig* kelimesine *bilgi*, *hikmet*, *akıl*, *zihin*, *bilim*, *şuur*, *fikir*, *düşünce*, *zekâ*, *malumat* gibi farklı anlamlar yüklendiği görülmektedir. Bu farklı tanımlamalar esasında *bilig* kelimesinin sahip olduğu mana derinliğini göstermektedir.

1.1. Bilig/ Biligsiz Kelimesinin Şekil Özellikleri

1.1.1. Bilig/ Biligsiz Kelimesinin Yapısı

Bilig kelimesi *bil-* fiiline gelen *-g* fiilden isim yapma eki ile türetilmiştir. Gabain (2007), *Eski Türkçenin Grameri* isimli kitabında *Fülden İsim Yapan Ekler* başlığında *-g* ekine yer vermiş ve ekin örnekleri arasında *bilig* kelimesini de göstermiştir. Gabain, *-g* ekinin açıklamasına ise *Çeşitli anlamlar verir: Yapılan işin sonucunda ortaya çıkan şey, aktif isim ve diğerleri (Moğolcada da aynıdır)* diye not düşmüştür.

Talat Tekin (2016), *Orhon Türkçesi Grameri* adlı eserinde *Eylemden Ad Türeten Ekler* başlığı altında işlediği *-(X)g* ekinin örnekleri arasında *bilig* kelimesine de yer vermiştir. Tekin, bu ekin vazifesinin eylem sonucunu bildiren isimler türetmek olduğunu belirtmiştir.

Biligsiz kelimesi *bilig* kelimesine eklenen *+süz* eki ile türetilmiştir. Talat Tekin (2016) bu eki gramerinde *Addan Ad Türeten Ekler* başlığında, yokluk sıfatları türeten ek olarak göstermiştir. Gabain (2007) *+süz* ekini eserinde olumsuzluk bahsinde değerlendirmiştir. Gabain, bu eki anlattığı maddede, “*mevcut olmama*”yı yahut “*bir şeysiz olma*”yı ifade eden bir diğer hece, yokluk eki olarak telakki edilebilecek olan *süz*, *süz’dir*; çünkü ses uyumu kanunlarına tabidir, yani yuvarlak ünlülerden sonra *+süz*, *+süz* gelir; daha eski yazmalarda ayrı olarak yazılmıştır. Belki de eskiden *yok* ile aynı manaya gelen ve tamamıyla *är-mä-z’e* benzeyen, *-z* ile fiilden yapılmış, müstakil bir kelime vardı açıklamasını yapmış ve *biligsiz* kelimesini de *bilig+süz* şeklinde *bilgisiz*, *cahil* anlamlarını vererek örnekler arasında göstermiştir.

Bilig kelimesinin iyelik I. teklik şahıs eki ile kullanımını da abidelerde mevcuttur. *Körür közüm körmez teg, bilir biligim bilmez teg boldı.* (K K/10) cümlesinde kelimenin iyelik I. teklik şahıs ekli kullanımını görülmektedir.

Bozkaplan (2007), *bilig bil-* yapısındaki *bilig* ismi ve *bil-* fiilinin aynı köke dayandığını ifade ederek bu yapıyı kökteş fiillere örnek olarak göstermiştir. Her iki unsuru da aynı isim veya fiil köküne dayanan birincisi isim, ikincisi fiil kategorisine giren birleşik yapılara kökteş fiil denir. Kökteş fiiller, Türkçenin, ilk ürünlerinden itibaren kullandığı bir dilbilgisi unsurudur. Köktürk abideleri incelendiğinde bu tür yapılara sadece beş yerde rastlanmaktadır. Mesela Köl Tigin abidesinin Güney cephesinin 7.satırında “ *bilig bilmez kişi ol sabıg alıp yağuru barıp öküş kişi öltüg.*”¹ şeklindeki cümlede “*bilig bil-*” yapısını görüyoruz (Bozkaplan, 2007:145).

1.1.2. Bilig/ Biligsiz Kelimesinin Türü

Bilig kelimesin abidelerde kelime türlerinden isim olarak kullanıldığı örnekler mevcuttur. *Bilig* kelimesi üç farklı yerde sıfat tamlamasının isim unsuru olarak, üç farklı yerde ise sıfat-fiil grubunda nesne olarak kullanılmıştır.

Bilig kelimesi sıfat tamlamasının isim unsuru olarak şu cümlelerde kullanılmıştır:

Yağuru *konduğda* kisre a^ñıg **bilig** anda öyür ermiş. (K G/5)

“*Yaklaştırip, konduktan sonra, kötü şeyleri o zaman düşünürmüş.*”

Yağuru *konduğda* kisre a^ñıg **bilig** anda öyür ermiş. (BK K/4)

“*Yaklaştırip, konduktan sonra, kötü şeyleri o zaman düşünürmüş.*”

Körür közüm körmez teg, bilir **biligim** bilmez teg boldı. (K K/10)

“*Görür gözüm görmez gibi, bilir aklım bilmez gibi oldu.*”

Bilig kelimesi sıfat-fiil grubunda nesne olarak şu cümlelerde kullanılmıştır:

Bilig bilmez kişi ol sabıg alıp yağuru barıp öküş kişi öltüg. (K G/7)

“*Bilgi bilmez kişi o sözü alıp, yakına gidip, çok insan, öldün!*”

Bilig bilmez kişi ol sabıg alıp yağuru barıp öküş kişi öltüg. (BK K/5)

“*Bilgi bilmez kişi o sözü alıp, yakına gidip, çok insan, öldün!*”

Anda kisre te^ñri **bilig** birtük üçün özüm ök kağan kıldım. (T1 D/6)

“*Ondan sonra Tanrı bilgi verdiği için kendim bizzat kağan kıldım.*”

Biligsiz kelimesi ise +*siz* ekinin de etkisi ile Köktürk abidelerinde iki farklı yerde sıfat tamlamasının sıfat unsuru olarak kullanılmıştır. Aynı cümlenin farklı anıt ve satırlardaki kullanımını olan bu yapılarda *biligsiz* kelimesi *kağan* ismini nitelemiştir.

Biligsiz kelimesi şu cümlelerde sıfat tamlamasının sıfat unsuru olarak kullanılmıştır:

Biligsiz kağan olurmuş erinç, yablak kağan olurmuş erinç. (K D/5)

“*Bilgisiz kağan oturmuştur, kötü kağan oturmuştur.*”

Biligsiz kağan olurmuş erinç, yablak kağan olurmuş erinç. (BK D/6)

“*Bilgisiz kağan oturmuştur, kötü kağan oturmuştur.*”

1.1.3. Bilig/ Biligsiz Kelimesinin Cümle İçindeki Görevleri

Bilig kelimesi cümle içerisinde dâhil olduğu sıfat tamlamaları ve sıfat-fiil grupları ile birlikte özne, belirsiz nesne ve zarf tümleci görevinde; *biligsiz* kelimesi ise sıfat unsuru olduğu sıfat tamlaması ile birlikte özne görevinde kullanılmıştır.

Bilig kelimesinin sıfat-fiil grubunda nesne olarak özne görevinde kullanıldığı cümleler:

Bilig bilmez kişi ol sabıg alıp yağuru barıp öküş kişi öltüg. (K G/7)

“Bilgi bilmez kişi o sözü alıp, yakına gidip, çok insan, öldün!”

Bilig bilmez kişi ol sabıg alıp yağuru barıp öküş kişi öltüg. (BK K/5)

“Bilgi bilmez kişi o sözü alıp, yakına gidip, çok insan, öldün!”

Bilig kelimesinin sıfat tamlamasının isim unsuru olarak özne görevinde kullanıldığı cümleler:

Körür közüm körmez teg, **bilir biligim** bilmez teg boldı. (K K/10)

“Görür gözüm görmez gibi, bilir aklım bilmez gibi oldu.”

Bilig kelimesinin sıfat tamlamasının isim unsuru olarak belirsiz nesne görevinde kullanıldığı cümleler:

Yağuru kondukda kisre **añıg bilig** anda öyür ermiş. (K G/5)

“Yaklaştırıp, konduktan sonra, kötü şeyleri o zaman düşünürmüş.”

Yağuru kondukda kisre **añıg bilig** anda öyür ermiş. (BK K/4)

“Yaklaştırıp, konduktan sonra, kötü şeyleri o zaman düşünürmüş.”

Bilig kelimesinin sıfat-fiil grubunda nesne olarak zarf görevinde kullanıldığı cümle:

Anda kisre **tenri bilig birtük için** özüm ök kağan kıldım. (T1 B/6)

“Ondan sonra Tanrı bilgi verdiği için kendim bizzat kağan kıldım.”

Biligsiz kelimesinin sıfat tamlamasının sıfat unsuru olarak özne görevinde kullanıldığı cümleler:

Biligsiz kağan olurmuş erinç, yablak kağan olurmuş erinç. (K D/5)

“Bilgisiz kağan oturmuştur, kötü kağan oturmuştur.”

Biligsiz kağan olurmuş erinç, yablak kağan olurmuş erinç. (BK D/6)

“Bilgisiz kağan oturmuştur, kötü kağan oturmuştur.”

1.3. Bilig/ Biligsiz Kelimesinin İçeriği

Çalışmanın bu kısmında *bilig* ve *biligsiz* kelimelerinin metinlerde kullanıldığı kısımlar tek tek aktararak irdelenmiş ve ilgili yerlerden hareketle mevzu bahis olan cümlelerin muhtevası aktarılmıştır. Kelimelerin kullanıldığı yerler metinlerdeki sıralamalarına göre çalışmamızda ele alınmıştır.

1.3.1 Devlet Politikası Olarak Bilig

Kül Tigin abidesinin güney yüzünün ilk satırlarında Bilge Kağan kağanlığını kut ile pekiştirdikten sonra kendisinin dikkatlice dinlenmesi gerektiğini belirtmiştir. Bilge Kağan devletli bir kağan olduğunu ve ülkesinin sınırlarını bir hayli genişlettiğini ifade etmiştir. Bilge Kağan kazandığı topraklar ve verdiği mücadeleler neticesinde sahip olduğu tecrübe ile milletine Ötüken’den daha iyi bir il tutacak yerin olmadığını söylemiştir. Kağan devlet merkezinin Ötüken olması gerektiğini ve bu merkezin asla Çin’e yaklaştırılmamasının elzem olduğu ifade edip Türklerin Çin’e yaklaşmasının bir felaket doğuracağını belirtmiştir. Bilge Kağan halkının Çin’in tatlı söz ve yumuşak

ipek ile milletini kandıracağını, bu yöntem ile kendine yaklaştıracığını dile getirmiştir. Çin'in asıl niyetini ise bu noktadan yani Türk milletini kendine yakınlaştırdıktan sonra göstereceğini, *Yağuru konduğda kisre ańıg bilig anda öyür ermiş. (K G/5)* cümlesi ile vurgulamıştır.

Bilge Kağan bu bölümde halkını Çin'in uygulayacağı kötü emelli politikalar hakkında açıkça uyarmıştır. Cümlede geçen *bilig* kelimesi Ergin (2015) tarafından *kötü şeyler*, Tekin (2020) tarafından ise *fesatlıklar* olarak günümüz Türkçesine aktarılmıştır. Esasında her iki çeviri de göstermektedir ki *bilig* kelimesi burada tekil bir ifadeden ziyade bir devletin başka bir millete karşı uygulayacağı politikaları karşılamaktadır. Abidelerde bu ibarenin kullanıldığı kısımdan önceki cümleler irdelendiğinde bu durum açığa çıkmaktadır. Bilge Kağan bu cümlenin öncesinde Çin'in milletini nasıl bir yöntem izleyerek kandıracağını belirtmiş, devlet ilişkilerinin ve ticaretin Ötüken merkezinden yapılması konusunda sıkıca uyarıda bulunmuştur. Kağan, sonraki cümlelerde ise Çin'in bu politikalarını uyguladıktan sonra bilge kişiyi, cesur kişiyi barındırmayacağını söylemiştir. Kağan'ın burada kast ettiği kimseler bize göre devlet yöneticileridir. Yani Bilge Kağan bir anlamda Çin'in kendine yakınlaştırdığı bir milletin idaresine de hâkim olacağını ve o milletin yöneticilerinin kifayetsiz kişilerden olması için gayret göstereceğini belirtmiştir. Yönetici olan bilgisiz ve korkak kişinin ise halkını felakete sürükleyeceği aşikârdır.

Çin'in güdeceği *ańıg bilig* yani art niyetli politikalar sonucu ise Türk milletinin daha önce olduğu gibi yine öleceğini Bilge Kağan şiddetle vurgulamıştır. Türk milletinin yakınlaştıktan sonra karşılaşacağı yok edici muamelelere abidelerdeki ifade ile *ańıg biliglere* maruz kalmaması için yapması gerekende aslında burada açıkça ifade edilmiştir. Türk halkı tatlı sözlere, yumuşak ipeklere bir anlamda aldatıcı faaliyetlere kanmayıp Çin'e yakınlaşmayı; farklı bir deyişle Çinleşmeyi özünü korursa mevcudiyetini sürdürecektir.

Kağan'ın buradaki ifadesi ile Türk milletinin aslında öz değerlerinden de uzaklaşmaması gerektiğini anlamaktayız. Zira *Ötüken yış* diye tabir edilen merkez, bize göre göçebe hayatın niteliklerine uygun olan bir şehir tanımlamasını kapsamaktadır. Kağan'ın burada Çin'in politikalarına karşı halkını uyardığı asıl durum bizce bu şehir yapısının, yaşam biçiminin terk edilerek Çin içerisinde yerleşik bir hayata geçilmesidir. Çin'in kalabalık nüfusu ve aldatıcı politikadaki üstün meziyetleri düşünüldüğünde Türk milletinin kendi hayat yapısını, inanç sistemini, töresini terk edip Çin topraklarında yaşamasının bir son olacağı öngörülebilir bir durumdur.

1.3.2. Cehalet İfadesi Olarak Bilig

Bilge Kağan bir önceki başlıkta ifade ettiğimiz uyarılarına dikkat etmeyen ve nasihatlerini dinlemeyen kişileri Kül Tigin anıtı güney cephesi yedinci satırda *bilig bilmez* ifadesi ile nitelendirmiştir. Bilge Kağan söyledikleri doğrultusunda hareket etmeyen kişilerin yok olup öleceğini *Bilig bilmez kişi ol sabıg alıp yağuru barıp öküş kişi öltüg. (K G/7)* cümlesi ile vurgulamıştır. Ergin (2015), *bilig bilmez* yapısını eserinin tercüme kısmında *bilgi bilmez* olarak kaydetmiş ancak eserin sözlük kısmında ise bu yapının *cahil* anlamını da karşıladığını göstermiştir. Tekin (2020) ise bu yapıyı eserinde yay araç içerisinde belirttiği *ey* hitap ünlemi ile birlikte *cahil kişiler* olarak aktarmıştır. Tekin tarafından yapılan çeviri irdelendiğinde burada Bilge Kağan'ın aslında bir kitleye hitap ettiği anlaşılmaktadır. Kağan'ın hitap ettiği kitle Çin'in aldatmacalarına aldanmış kişilerden oluşmaktadır. Kağan, kandırılmaya müsait bir anlamda kendi sözlerinden

uzaklaştıkları için kimliklerini de yitirmiş olan bu kişiler için *bilig bilmez* sıfatını kullanmıştır. Bu kullanım aslında bilgiye verilen ehemmiyeti de göstermektedir. Abidelerde yokluğa, sona ya da felakete götüren unsur olarak *bilig* öne çıkarılmıştır. Yani hayatı idame ettirmenin temelinde *bilig* vardır. Yaşama anlam katan ve onu yaşanılabilir kılan yine *bilig* olarak ifade edilmektedir. *Bilig* yoksunluğu durumunda insanların veya topyekûn bir milletin önce öz değerlerinden uzaklaşarak kimliğini kaybedeceği daha sonra ise yavaş yavaş felakete sürüklenip yok olacağı Bilge Kağan’ın söylemlerinde net bir şekilde belirtilmiştir.

1.3.3. Yönetici Vasfı Olarak Bilig/Biligsiz

Kül Tigin Anıtı’nın doğu yüzünün ilk satırlarında Türk yöneticileri Bumin ve İstemi Kağan anlatılmış; bu kağanların nitelikleri, kudretleri ifade edilmiştir. Bumin ve İstemi Kağan’ın devlet idaresinde iken milletlerine yaptıkları hizmetler ve elde ettikleri başarılar aktarılmıştır. Sonraki satırlarda vefatlarından sonra kağanların yerine geçen küçük kardeşlerinin ve oğullarının onlar gibi kudretli olmadıkları vurgulanmıştır. Küçük kardeşin büyük kardeş, oğlun ise baba gibi kılınmamış olabileceği ifade edildikten sonra iyi bir yöneticilik gösteremeyen sonraki kağanlar, ***Biligsiz kağan olurmuş erinç, yablağ kağan olurmuş erinç. Buyruğu yime biligsiz erinç, yablağ ermiş erinç. (K D/5)*** cümlesi ile belirtilmiştir. Bu cümlede geçen *biligsiz* kelimesini Tekin (2020) *akılsız* olarak Türkiye Türkçesine aktarmıştır. Cümlenin devamında kötü kağanın tanımlanması ve bu kağanın *biligsiz* sıfatı ile nitelendirilmesi son derece dikkat çekicidir.

Nasıl ki bilgi sahibi bir kağan iyi bir yönetici olursa, bilgidен yoksun olan bir kağanın da yönetici olarak asla başarıya ulaşamayacağı açıkça ifade edilmiştir. Bu ifadelerde *bilig* kelimesi Tekin’in de aktardığı gibi akıl ile eşdeğer kullanılmıştır. Akıl yardımıyla bir kağanın birçok yönden donanımlı olması gerektiği anlaşılmaktadır. Bir kağanı donanımlı hale getirecek yegâne unsurun ise bilgi ve bilgiye verilen önem olduğu söylenmiştir. Metinlerin siyasetname niteliğini de göz önünde bulundurursak genel olarak yöneticiler evvela bilgiye, düşünceye ve akla önem vermeleri telkin edilmektedir. Bu vasıflardan yoksun olan ve yönetimini akıl ekseninden uzak temeller üzerinde oluşturan bir yöneticinin belki farklı yönlerden yetkin olsa dahi başarısız olacağı ısrarla vurgulanmıştır. Zira hükümdarın bir milletin bekası için ne kadar önemli olduğu önceki satırlarda yer alan *Bilge kağan ermiş, alp kağan ermiş. Buyruğu yime bilge ermiş erinç, alp ermiş erinç. (K D/3)* cümlesi ile de dile getirilmiştir. Cümlede kağanın nitelikleri aktarılırken önce bilgellik sonra alplik ifade edilmiştir. Bu sıralama bilgiye verilen önemi açıkça göstermektedir. Böylesine mühim bir mevki için aranan ve bu mevkide yer alan kişinin sahip olması gereken niteliklerde öncelik bilgiye verilmiştir. Kağanın bilgi bakımından yeterli seviyede olması durumunda ise yönetiminin de yine bilgellik ile olacağı ve başarıya ulaşacağına şüphesiz bir gerçek olduğu vurgulanmıştır. Buyruk burada salt bir emir anlamından ziyade bizce genel olarak egemenlik anlamında kullanılmıştır. Diğer bir bakış açısıyla cümlede oluşturulan bağlamdan alpliğin önkoşulunun da bilgi olduğu sonucuna varılabilir. Bir yönetici bilgili olduğu takdirde kahraman olacak ve yiğitçe egemenlik sürebilecektir.

Bir yöneticilik vasfı olarak *biligten* yoksun olan, diğer bir deyişle *biligsiz* olan kağanın halkının refahını ve yaşamını sürdüremeyeceği sonraki satırlarda açıkça belirtilmiştir. Bu kağanların beylerinin ve halkının da kendileri ile doğrusal bir şekilde düzensiz olacağı, akıldan uzaklaşacağı *Begleri budunu tüzüsüz için...* ibaresi ile

vurgulanmıştır. Yöneticisinin bilgi ve akıl ekseninden uzaklaşması ile doğruluktan ayrılan halkın, hilekâr Çin'in aldatıcı politikalarına aldanacağı ve devleti ile kağanını kaybedeceği sonraki satırda vurgulanmıştır. Yine temeli *biligsizlikten* kaynaklanan felaketler silsilesi kaçınılmaz olacaktır. Metinlerde küçük kardeş ile büyük kardeşin birbirine düşmesi, Türk milletinin ilini yitirmesi, kağanını kaybetmesi, beylik evladın Çin'e köle olması, yine hanımlık kız evladın Çin'e cariye olması, Türk beylerin Türk adını bırakması ve Çin taraftarı kişilerin Çin hükümdarına hizmet etmesi olarak sıralanan bu felaketlerin temelinde müsebbibi Türk milletinin *biligsiz* kağanı olmuştur. Burada ifade edilen durum bir milletin geleceği için yöneticinin ve o yöneticinin sahibi olması gerektiği bilginin ne kadar mühim olduğunu çarpıcı bir şekilde göstermektedir.

1.3.4. Yaşam Belirtisi Olarak Bilig

Kül Tigin anıtının kuzey cephesi onuncu satırında Kül Tigin'in vefatı Bilge Kağan'ın ifadeleri ile aktarılmıştır. Bilge Kağan şahsını oldukça derinden sarsan bu ölümün kendisindeki etkisini belirtmek için, *Körür közüm körmez teg, bilir biligim bilmez teg boldı.* (K K/10) cümlesini kullanmıştır. Ergin (2015) bu cümleyi *Görür gözüm görmez gibi bilir aklım bilmez gibi oldu* şeklinde aktarmıştır. Tekin (2020) ise aynı cümleyi *Gören gözlerim görmez gibi, eren aklım ermez gibi oldu* şeklinde Türkiye Türkçesine çevirmiştir. Özcan (2019), Orhun Yazıtlarındaki atasözü ve deyimlerin günümüzdeki karşılıklarını incelediği çalışmasında *Körür közüm körmez teg, bilir biligim bilmez teg boldı.* (K K/10) ifadesinin karşılığında cümleyi genel olarak yaşam kavramı kapsamında değerlendirerek "*Ölümden öte köy yoktur.*" atasözüne yer vermiştir.

Bilge Kağan, Kül Tigin'in vefatının bünyesinde yarattığı tesiri ifade etmek için gören gözünün görmemesi ile birlikte muktedir aklını yitirmesi benzetmelerine başvurması oldukça önemlidir. Bilge Kağan, Kül Tigin'in ölümü ile birlikte hayatın da bir anlamda kendisi için durduğunu ve derin bir bunalıma girdiğini anlatmaktadır. Bilge Kağan, kendisi için yaşamsal belirtilerden uzak olmayı görememe ve bilememe ile ifade etmiştir. Yani abidelerdeki anlatıma göre kişi bildiği kadar hayatta varlık göstermektedir. Bilginin yoksunluğu yahut bilginin kudretini yitirip işlevsiz kalması insanı yaşamsal faaliyetlerden uzaklaştırmakta ve bir anlamda şuur kaybına yol açmaktadır. Daha sonra Bilge Kağan bu ruh halinden yine bilgisi ve akli sayesinde çıkış yolu aramıştır. *Özüm sakıntım* diyerek bilgiye başvurduğunu belirten Bilge Kağan; ailesinin, beylerinin ve milletinin zarar görmesinden korktuğunu belirterek sürekli düşündüğünü vurgulamıştır. Esasında bu ifadenin yer aldığı satırda Bilge Kağan, *Öd tenri yaşar kişi oğlu kop ölgeli törümü*ş diyerek düşünce sonucu bilgi ile bir çıkarım yapmaktadır. Bilge Kağan bu ifade ile her ne kadar üzülse de hayatın devam ettiğini, Tanrıdan başka her canlının ölümcül olduğunu, insan hayatının da bir sonu olduğunu belirtmektedir. Her ne kadar *bilir biligim bilmez* oldu dese de kağanın sonraki cümlede *sakıntım* demesi kendisi için hayatın devam ettiği gerçeğini kabul edişini göstermektedir. *Bilir biligin bilmez olması* ile sekteye uğrayan hayat, *sakınmak* ile devam etmiştir.

Metinden aktardığımız bu cümle aynı zamanda nitelikli bir hayatı iki durum ile açıklamıştır. Bu durumlardan biri gözün görmemesi diğeri ise bilginin bilmesi yani aklın ermesidir. Düşünüldüğü vakit insanın en çok önem verdiği yetilerinde biri şüphesi görmektir. Bu yetinin kaybı hâlinde kişinin yaşayacağı yıkım oldukça etkili olacaktır. Abidelerde insan bünyesindeki etkisi son derece güçlü olan görememe durumu ile bilememe durumu eş değer tutulmuştur. Bu örnekendirme bilginin insan yaşamında ne kadar hayati bir rolü olduğunu gösterilmesi açısından önemlidir. Burada gören göz

ifadesi ile kast edilenin aslında çevrenin farkına varmak olduğu da düşünülebilir. İnsan çevresini duyu organları yardımıyla algılar ve bilgisi ile de anlamlandırır. Bir anlamda hayat bu bilişsel süreç neticesinde anlamlı kılınır, dolayısıyla bu anlamıyla gözün görmemesi ya da aklın ermemesi diğer bir deyişle bilginin işlevsel olmaması durumunda hayatın da anlamını kaybedeceği sonucuna ulaşılabilir.

1.3.5. Tanrı Vergisi Olarak Bilig

Tonyukuk Anıtı birinci taşın batı yüzündeki satırlarda Bilge Tonyukuk, evvela kendini tanıtır daha sonra Türk milletinin bir dönem yaşadığı ahvâli anlatmaktadır. Türk milletinin Çin’e tabî olduğunu söyleyen Tonyukuk, han sahibi olmadığını fark eden Türklerin Çin’den ayrılıp han sahibi olduğunu ancak daha sonra hanını bırakınca tekrar Çin egemenliğine girdiğini belirtmektedir. Tonyukuk’un ifadelerinden nitelikli bir kağana sahip olmanın bir millet için ne kadar elzem olduğu anlaşılmaktadır. Bilge Tonyukuk han sahibi olma ile bağımsızlığı özdeşleştirmiştir. Sonraki satırlarda egemenliğini kaybedenlerin öldüğünü vurgulayan Tonyukuk, Türk milletinden bir grubun bir araya geldiğini söylemektedir. Bir araya gelen milletin kağana ihtiyaç duyduğunu belirten Tonyukuk, *Anda kisre teŋri bilig birtük üçün özüm ök kağan kıldım. (T1 B/6)* ifadesi ile kağan tayin ettiğini ifade etmiştir.

Tonyukuk yazıtındaki konunun akışından evvela hanlığın ne kadar önemli bir makam olduğu anlaşılmaktadır. Hanını kaybeden bir milletin başka bir milletin boyunduruğu altına gireceği ve zamanla yok olup öleceği vurgulanmıştır. Burada dikkati çeken nokta Tonyukuk’un kağan belirlemek için kendinde var olan özelliği *bilig* ile ifade etmesidir. Tonyukuk *biligin* kaynağının Tanrı olduğunu ve sahibi olduğu aklın kendisine Tanrı tarafından bahşedildiğini söylemektedir. Ve bahşedilen bu aklın kudreti ile Tonyukuk bir millete kağan tayin edebilmektedir. Millet için hayati önem taşıyan kağanın belirlenmesi aşamasında dayanağın akıl olarak gösterilmesi ve bilginin Tanrıya dayandırılarak kutsallaştırılması, dönemin Türk milletinde sahip olunan düşünce sistemini ve akla verilen önemi göstermesi bakımından önemlidir. Zira abidelerde bu kısım Tonyukuk’a atfedilecek soyluluk veya zenginlik gibi farklı nitelikler ile anlatılabilirdi. Ancak bir kağanı tespit ve tayin etmede Tonyukuk’un dayanağı Tanrı tarafından kendine verilen bilgi olarak gösterilmektedir. Buradan dönemin Türk milletinin saydığı soyluluk, zenginlik gibi diğer özelliklerden ziyade bilgiyi tercih ettiği sonucuna ulaşılabilir.

Bilginin ve aklın Tanrı tarafından verildiğinin vurgulanması ise bu kavramların millet tarafından kutsal kabul edildiğini göstermektedir. Abidelerin siyasetname olma özelliği düşünüldüğünde Tonyukuk’un kutsal değerlere atıf yapma gayesi anlaşılabilir. Sonraki kısımlarda kağanın seçimi ile yaşanan iyi düzen, milletin yücelmesi ve huzura sahip olduğunun anlatıldığı görülmektedir. Tonyukuk’un kağanı belirlemesi ve ona danışmanlık etmesi ile erişilen bu iyi vaziyetin temelinde Tonyukuk’un sahip olduğu aklın var olduğu da ifade edilmektedir.

Sonuç

Araştırmacılar tarafından yapılan tanımlamalar incelendiğinde ise *bilig* kelimesine *bilgi, hikmet, akıl, zihin, bilim, şuur, fikir, düşünce, zekâ, malumat* gibi farklı anlamlar yüklendiği görülmektedir. Bu farklı tanımlamalar esasında *bilig* kelimesinin sahip olduğu muhteva derinliğini göstermektedir.

Bilig kelimesi *bil-* fiil köküne *-g* fiilden isim yapma ekinin eklenmesi ile türetilmiştir. *Bilig* kelimesine *-slz* ekinin eklenmesi ile türetilen *biligsiz* kelimesi de kitabelerde kullanılmıştır. Aynı zamanda *bilig* kelimesinin I. teklik şahıs iyelik ekini almış hâli ile *biligim* şeklinde de kullanıldığı görülmüştür.

Biligsiz kelimesi abidelerde *-slz* ekinin de fonksiyonu ile iki farklı yerde sıfat tamlamasının sıfat unsuru olarak kullanılmıştır. *Bilig* kelimesinin üç yerde sıfat tamlamasının isim unsuru olarak, üç yerde ise sıfat-fiil grubunda nesne olarak kullanıldığı belirlenmiştir.

Bilig kelimesi cümlede unsuru olduğu sıfat-fiil grupları ve sıfat tamlamaları ile birlikte özne, belirsiz nesne ve zarf tümleci görevinde kullanılmıştır. *Bilig* kelimesi sıfat-fiil grubunda nesne olarak iki yerde nesne bir yerde zarf görevinde, sıfat tamlamasının isim unsuru olarak ise bir yerde özne ve iki yerde nesne görevinde kullanılmıştır. *Biligsiz* kelimesi ise iki yerde sıfat unsuru olduğu sıfat tamlaması ile birlikte özne görevinde kullanılmıştır.

Bilig kelimesi, *Yağuru konda kisre ağı bilig anda öyür ermiş. (K G/5)* cümlesinde Çin'in sahip olduğu hilekâr sistemi ve aldatıcı politikalarını kapsayacak anlamda kullanılmıştır. Bu anlam *bilig* isminin *ağı* sıfatı ile kötü bir biçimde nitelendirilerek pekiştirilmiştir. Kelime bu cümlede bir devletin, abidelerde belirtildiği üzere Çin'in politikasını karşılamaktadır.

Çin'in hilekâr politikalarına aldanıp; Bilge Kağan'ın buyruklarına uymayarak yok olan kişiler için, *Bilig bilmez kişi ol sabığ alıp yağuru barıp öküş kişi öltüg. (K G/7)* cümlesinde cehaletin bir ifadesi olarak *bilig bilmez* yapısı içinde *bilig* kelimesi kullanılmıştır.

Bir millete yönetici olan kişinin mutlaka bilgi ve akıl sahibi olması gerektiği, *Biligsiz kağan olurmuş erinç, yablak kağan olurmuş erinç. Buyruğı yime biligsiz erinç, yablak ermiş erinç. (K D/5)* cümlesinde vurgulanmıştır. Bilgisiz bir kağanın kötü bir yönetim sergileyeceği şüphe götürmeyen bir gerçek olarak keskin ifadelerle vurgulanmıştır. Bir yöneticinin en önemli vasfının *bilig* sahibi olmak olduğu da ifade edilmiştir.

Bilge Kağan, Kül Tigin'in ölümünün kendisindeki tesiri ve bir anlamda onu hayattan soyutlayışını *Körür közüm körmez teg, bilir biligim bilmez teg boldı. (K K/10)* ifadesi ile anlatmıştır. Hayat ibaresi ve canlılık belirtisi olarak *bilig* kelimesi bu cümlede kullanılmıştır. Bilge Kağan'ın bir anlamda hayata tutunması da yine bilgi yardımı ile düşünce sayesinde gerçekleşmiştir.

Tonyukuk millete kağan seçerken dayandığı güç olarak Tanrı'nın kendisine bahsettiği bilgiyi gördüğünü, *Anda kisre tenri bilig birtük için özüm ök kağan kıldım. (T1 B/6)* cümlesi ile ifade etmiştir. Tonyukuk'un kurduğu bu cümleden *biligin* kaynağının Tanrı olduğu ve hükümdar tayin etme kudreti verecek kadar etkin bir güç olduğu anlaşılmaktadır. Bilginin kutsal görüldüğü de bu ifade ile belirtilmektedir.

Bilig ve *biligsiz* kelimelerinin yer aldığı kısımlardan *Yağuru konda kisre ağı bilig anda öyür ermiş, Bilig bilmez kişi ol sabığ alıp yağuru barıp öküş kişi öltüg* ve *Biligsiz kağan olurmuş erinç, yablak kağan olurmuş erinç.* cümleleri hem Kül Tigin Anıtı hem de Bilge Kağan anıtında aynı şekilde kullanılmıştır. Abidelerde tekrar eden farklı cümleler arasında yer alan bu cümleler içerisinde aktif görevi *bilig/biligsiz* kelimesi üstlenmiştir. Bu

durum kitabeler esasında dönemin düşünce ve değer yapısında bilgiye verilen önemin ileri seviyede olduğunu göstermektedir.

Bilgi ve akıl *Köktürk Abidelerinde* üzerinde ehemmiyetle durulan ve defaten önemi vurgulanan kavramlar olmuşlardır. Bu kavramlara karşılık gelen *bilig* kelimesi kitabelerin öne çıkan kelimelerinden olmuştur. *Bilig* kelimesi derin bir mana yoğunluğuna sahiptir ve aynı zamanda farklı olguları barındıran geniş bir zihin şemasını teşkil etmektedir.

Kaynakça

- Akar, A. (2015). *Türk Dili Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Akar, A. (2020). *Bilge Tonyukuk Yazıtı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Aksan, D. (1981). Köktürkçenin Sözcük Varlığı Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*. (S. 1980-1981), s.17-21.
- Aydın, E. (2017). *Orhon Yazıtları, Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Baydar, T. (2020). *Türkiye Türkçesinde Kelime Grupları*. Ankara: Sonçağ Yayınları.
- Bozkaplan, Ş. A. (2007). Eski Uygurcada Kökteş Fiiller. *Journal Of Turkish Linguistics*, (S. 1), s.145-156.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2020). *Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ergin, M. (2015). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Gabain, A. V. (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. (çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Orkun, H. N. (2011). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özcan, M. F. (2019). Orhun Yazıtlarındaki Atasözü Ve Deyimlerin Günümüzdeki Karşılıklarına Yönelik İnceleme. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (S. 16), s. 98-105.
- Sakaoğlu, S. (1990). Göktürk Yazıtları İle Anadolu-Türk Folklorundaki Paralellikler Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, (S.38), s. 155-156.
- Şirin, H. (2020). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2020). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Thomsen, W. (2011) *Orhon Yazıtları Araştırmaları*. (çev. Vedat Köken). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.